

HARABE GİLAN KENTİ

Harabe Gilan kenti Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Ordubad bölgesinde, Kelenter-Dize köyü yakınlarında yer almaktadır. **Bu, Azerbaycan'ın en ilginç antik ve Ortaçağ kentlerinden biri – Kiran'ın kalıntılarıdır.**

Coğrafi açıdan Ordubad bölgesinin bu kısmı Küçük Kafkas sıradağlarının Zengezur aralığındaki çok da ge-

niş olmayan dağ vadisidir. O, Aras nehrinin sol kıyısında yerleşiyor, nehrin sağ kıyısında ise kuzey-doğudan güney-batıya Karadağ sıradağları uzanıyor. **Küçük Kafkas sıradağlarının arasında yer alan ve Aras nehri ve onun kollarıyla ile sulanan bu verimli topraklar antik çağlardan itibaren yoğun nüfuslu bir bölgeydi.**

Bu, yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilerle kanıtlanmaktadır; Nümismatik materyaller, kentin antik dönemde ekonomik, siyasi ve kültürel yaşamına ilişkin değerli bilgiler vermektedir. Harabe-Gilan'da II Mitridat'ın Arşakit (M.Ö.123-88 yılları) gümüş dirhemi, İmparator Honorius'un (M.S.395-423 yy.) altın sikkeleri bulunmuştur (1, 11, 15).

1912 yılında Harabe-Gilan'da altın dinar hazinesi (yaklaşık 500 örnek) bulundu. Bu örneklerden 5'i Ermitaj'da, 5-6'sı Tarih müzesinde ve 2'si de Gürcistan Devlet Müzesinde bulunuyor. Bunların arasında 11 adet Abbasi ve 1 adet de Samani sikkesi vardır. Halife sikkelерinin çoğunda yer adı gösterilmemiş, sadece Hicri 315 yılı (927-928 yılları) Medinet-as-Salam, ancak Halife Mutemid'in (Hicri 256-279/870-892 yılları) eski mührü basılmış bir sikke mevcuttur. Hicri 317 yılı/929-930 yılları Nasir bin-Ahmet'in Samani sikkesi El-Muhammediye'de darp edilmiştir. Bu hazine, Harabe-Gilan'ın geniş ticari ilişkileri ve kentin ekonomik durumunu kanıtlamaktadır.

Harabe-Gilan sikkelerinin çok büyük bir bölümünü XII-XIII yüzyıl İldegizler sikkesi oluşturuyor. Bu tesadüf değil, çünkü Nahçıvan İldegizler hanedanının başkenti olduğu zaman Kiran bölgenin ikinci büyük kenti idi.

İldegizler sikkeleri dışında Harabe-Gilan'da anonim Bizans bakır sikkesi (XI-XII yy.), I Mesut'un bakır sikkesi (1180-1193 yy.), Şirvanşahların (XII yy.) 1189-1190 yıllarında Musul'da darp edilmiş bakır sikkeleri, Hülakü Mahmut Gazan'ın (1295-1304 yılları) bakır sikkesi, 1328-1330 yıllarında Hülakü Ebu Sait'in gümüş dirhemi ve Azerbaycan şehirlerinde darp edilmiş diğer bulunmuştur (1, s.28,29).

Ünlü Nümismatik M.Seyfettini'nin verdiği bilgilere göre, Ermitaj'ın Nümismatik bölümünde XIV yüzyılın başlarında Kiran'da basılmış dirhem bulunuyor (Envanter numarası №14871, ağırlık 2,85 g/ 21 мм) (2, s.165).

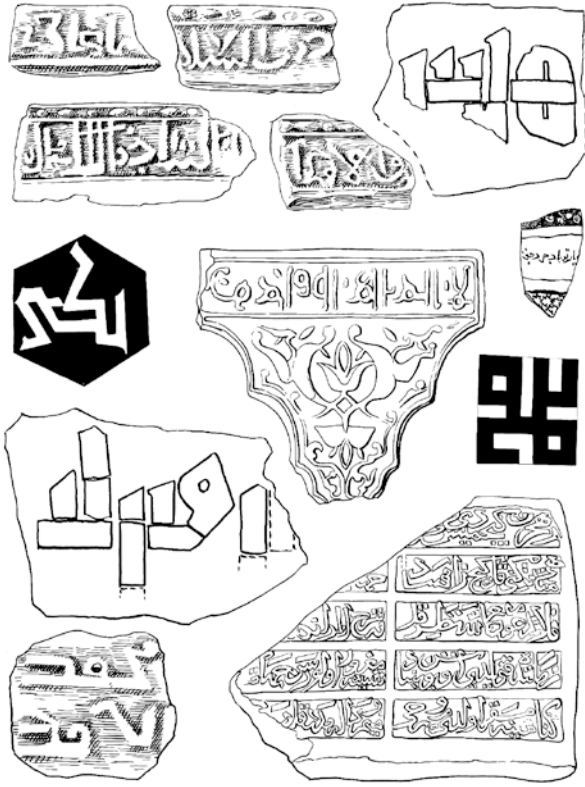
Kentin tarih ve kültürünü araştırmada epigrafik materyaller önemli rol oynamaktadır. Onlar çok çeşitli olup, kaymaktaşı ve kil plakalar, seramik, alçı, metal ürünler, taş ve süsler üzerinde sunulmuştur. Yazıtlar Aramice, Farsça, Arapça ve Türkçe yazılmıştır. Harabe-Gi-

lan'ın en eski yazıtı, tek kulplu sürahi (düz dipli küre şeklinde) üzerinde Yahudi-Aramice mürekkep yazısıdır. Sürahi boyun kısmından dibe kadar yazıyla kaplıdır, ancak yüzeyin büyük bir kısmı temizlenmesi neredeyse imkansız olan mineral tuzlarla kaplıdır. Bu nedenle de yazının çok az kısmını okumak mümkün olmuştur. Aramice yazılan birkaç kelime okunmuştur: "güç" veya "çekim", "insan hayatı için", "bizi ezmeye izin verme", İ.M.Dyakonov'a göre yukarıda belirtilen metin bunun bir dua olduğunu gösteriyor. Bunu kısaltmaların mevcudluğu da göstermektedir, örneğin, üç "elif", yani "Tanrı, Tanrı, Tanrı" vs. gibi Sasaniler dönemindeki dua metinleri her hangi bir dini grupta ilişkili değildir. Benzeri yazılar, daha çok Irak ve İran'da (Huzistan) bulunan Mandeian, Gnostik ve Yahudi sihirli kaseler ve diğer kaplarda görülmektedir.

Ermeni kaynaklarında Kiran'a bitişik bölge (şimdiki Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Ordubad ilçesi ve Culfa ilçesinin bir kısmı) Goghtn (3,s.26), Goghtn (4, s.44,60,62,97,184,201), (5, s.126), Goghten (6, s.25,89), Goghtan (7,s.71-262) olarak bilinmektedir. Goghtan, ilk defa Favstos Buzand'ın IV yüzyıl olaylarına ilişkin "Ermenistan tarihi" kitabında anılmıştır.

Goghten'le ilgili bilgiler daha çok Moisey Horenski'nin "Ermenistan tarihi"nde yer almaktadır. O, Mesrop Maştots'un V yüzyılın başlarında Goghton bölgesinin dağ köyüne (Nisirvaz) yerleştiğini ve Hıristiyanlığı yaydığını bildiriyor (4, s.184). **Etnologlar arasında folklor ve halk sanatının "hazinesi" adlanan Küçük Kafkas'ın Zengezur aralığındaki bu bölge çok ilginç ve zengin bir geçmişe sahiptir.**

Buradaki köylerde Nuh tufanı (özellikle tufan, sel de-ğil) ile ilgili efsane mevcuttur. Nisirvaz köyü (efsaneenin bir versiyonuna göre Nuh'un gemisini durdurduğu Nisir dağı) yakınlarında kaya üstü resimleri olan "Gemikaya" yerleşiyor. Burada, dağ geçitlerinde yaşayan ve insanları aldatarak kendi peşine takan cinler, ejderha, Harabe-Gilan'ın koca karısı ve Kiran kentinin yıkılış sebebi ile ilgili efsaneler tasvir edilmiştir.

Araz nehrinin Göygöl'den başlayan ve Bilev köyü yakınlarında Eğriçay'la birleşen kolunun üst kısmı Sumbatan-Dize kadar Gilan çay, Aras'a kadar olan kısmı ise Azaçay adlanır. Nehrin Göygöl'den Eğriçay'a birleşen kısmı Sak-kar-su (Sakaların kar suyu). Muhtemelen bu hydronym burada yaşamış eski sakalarla (İskitlerle) ilişkilidir. Zengezur sıradağının diğer tarafında eskiden Sakasena yerleşiyordu. Burası, Oğuzların "Dede Korkut" destanının kahramanı Kazan hanın en sevdiği yer idi. Üç gölden birinin adı onun adı ile – Kazan göl – adlanmaktadır.

Moisey Horenski'nin, Nuh'un ilk durağının Nahçıvan olduğu hakkında hiçbir şey yazmaması ilginçtir.

Stepanos Asoghik'in "Genel Tarih" çalışmasında önemli bilgiler mevcuttur (X yüzyıl). Tarihçi Goght prensi Ebu-Telub (Ebu –Dulaf – B.i.) ile ilgili bilgi vermektedir. 982 yılında Goght hükümdarı Ebu-Dulaf (Nahçıvan şahlığının kurucusu) Basfurracan, Nahçıvan, Dvin ve diğer kentlerin topraklarını kendi topraklarına birleştirmiştir. Ebu-Dulaf birkaç kez Revvadiler ve komşu Ermeni hükümdarlarını mağlup etmiştir: "O (Abel Hac) Goght emiri Ebu Talib'le (Ebu-Dulaf-B.i.) savaşmış, sonuncuya yenilerek esir alınmış ve ona Dvin ve tüm kentlerini telsim etmek zorunda kalmıştır" (6, s.132).

Kiran kentinin gelişimi Ebu-Dulaf hakimiyeti ile başlar ve Moğol istilasına kadar devam eder. Bu dönemde şehir genişler, kamu binaları, baraj (aynı zamanda savunma nitelikli), kalenin batı tarafını koruyan yuvarlak, altıgen ve kare kuleli savunma duvarı inşa edilmiştir.

Kalenin az çok erişilebilir kısmında setler inşa edilmiştir. Bu dönemde çok zengin olan kentin belirli ülkelerle sıkı ticari ve ekonomik ilişkileri vardı (1912 yılında tesadüfen bulunan ve IX-X yüzyıla ait olan 500 altın sikkelik hazine kentin ne derece zengin olduğunu kanıtlamaktadır). Nahçıvan şahlığı bağımsızlığını Selçukluların gelişine – XI yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür.

O dönem Nahçıvan topraklarında Oğuz kabileleri, Kengerli kabilesi ve bir zamanlar Aras vadisine yerleşmiş Hun Bulgarların temsilcileri yaşıyordu. Bu akraba kabilelerin askeri ve ekonomik gücüne dayanan Selçuklular yakın ülkelere istilalarını hızlandırdı. Toğrul beyin hâkimiyeti döneminde (1043-1063) Selçuklular Aras vadisini işgal ederek, işgal ettikleri toprak ve kentleri Nahçıvan Emirinin yönetimine verdi (8, c.2, 11).

Nahçıvan Selçuklu sultanlarının dayanak noktası idi. Selçuklu sultanı Alparslan döneminde Nahçıvan bir süre için (1064 yılına kadar) onun ikametgâhlarından biri, ondan sonra ise Selçuklu valilerinin ikametgâhi olmuştur. Bu dönem Kiran Nahçıvan Emirine bağlıydı. S.B.Te-Avetisyan, kendisi tarafından ortaya çıkan Harabe-Gilan mozaiklerinden birinin Selçuklu hükümdarlarından birine ait olduğunu düşünmektedir.

Selçuklu devletinin çöküşünden sonra, Kiran Azer-

baycan Atabeyleri (İldegizler) devletine dâhil olmuştur (1136-1125 yy.). XII yüzyılın 30'lu yıllarının sonundan 1175 yılına kadar Nahçıvan bu ülkenin başkenti ve önemli ekonomik ve kültürel merkez olmuştur (9, s.173; 10. S.18).

Bölgenin ikinci kenti Atabeyler devleti döneminde gelişen Kiran'dı. Kentte büyük yapılar inşa ediliyordu: camiler, mozoleler, kervansaraylar, kale tahkim edilmiş, Gilançay üzerinde köprüler inşa edilmiştir.

Kentin coğrafi konumu, Kiran'ı Azerbaycan'ın diğer Ortaçağ kentlerinden farklı kılıyor. Ortaçağ kentlerde kale kentin merkezinde bulunuyor ve setlerle çevrilidir. Kiran'da kale yüksek dağın zirvesinde yerleşiyor, aşağıdaki tepelerde ise kentin mahalleleri – “şehristan” bulunuyor.

Bu tepelerin yamaçlarında “rabad” (banliyö –terc.) yerleşiyor. Kentin her üç tarafı setlerle çevriliydi. Kiran savunma yapıları, bölgenin mikro rölyefine uygun olan ve kentin savunma gereksinimlerine cevap veren ve birbiriyle bağlantılı olan çeşitlim yapılar sisteminden oluşuyordu. Ayrıca, her bir mahallenin kendi savunma sistemi bulunuyordu.

XII yüzyılda Nahçıvan ve Kiran şehirlerinde mimari en üst düzeye ulaşmış, kendine özgü özellikleri ile bağımsız mimari okul oluşmaya başlamıştı. Nahçıvan mimari okulunun kurucusu Acemi İbn-Ebubekr Nahçıvani idi ki, onu sadece bu okulun kurucusu değil, aynı zamanda, Azerbaycan'ın kubbeli türbelerinin mimarisinin gelişimini belirlemiş bir mimar olarak kabul etmek mümkündür.

Nahçıvan mimari okullarının mimarları kendi yapılarıyla memleketlerinden çok çok uzaklarda tanınmaktaydı. Buna örnek olarak, onlar tarafından yapılmış ve daha sonra tahrip edilmiş Berde'de mozoley ve Aşağı Aza köyünde minare, aynı zamanda, Marağa kentindeki yapıları göstermek mümkündür. Bu okulun başarısının en doruk noktası Yusuf İbn Küseyr türbesi (13.IX- II.1162), Mümine Hatun türbesi (24.III- 22.IV.1186) ve XIX yüzyılın ortalarında yıkılan Nahçıvan'daki kültür külliyesi (24. III- 22.IV.1186).

Harabe-Gilan'daki (Kiran) sekizgen türbe Nah-

çıvan mimari okulunun en büyük eserlerinden biri olarak kabul edilebilir. Onun kalıntıları S.V.Ter-Avetisyan ve V.M.Sisoyev tarafından tarif edilmiş, 1980 yılında ise B.İbrahimov tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır. Türbe, kule tipli merkez kubbeli yapılara aittir ve iki kısımdan oluşuyor: türbenin üst kısmı sekizgen olup kare şekilli pişmiş tuğladan yapılmıştır, alt kısım – yer altı oda ise dıştan kare, içeriden ise sekizgendir. Blok etrafında bulunan kaplamanın korunmuş kısmına bakılırsa, türbenin pişmiş kerpiçten tapılmış kenarlarının tamamen geometrik desenlerden oluşan halıyla kaplı olduğu söylenebilir. Türbenin kenarlarındaki desenlerinin Yusuf İbn Küseyr türbesinin kenarlarındaki desenleri tekrarlamaktadır. Düz kenardan köşeye geçiş, Mümine Hatun türbesinde olduğu gibi dekore edilmiş, ama daha zarif yarı dairesel sütunlarla tamamlanmıştır. Türbenin kenarlarının, Mümine Hatun türbesinin kemerlerine benzer sarkıtlarla – kemerlerle dekore edildiği düşünülebilir.

Türbelerin benzerliği alt odaların düzenlenmesinde de görülmektedir. Harabe-Gilan'daki türbenin alt odasının iç kısmı figür şeklinde kare kerpiçlerden yapılmıştır. Yukarıda belirtilenlerden, Harabe-Gilan'daki türbenin genel planı, dekor niteliği ve detayı açısından Yusuf İbn Küseyr ve Mümine Hatun türbelerinin benzeri olduğu görülmektedir. Bunun dışında, bu türbeler benzeri yapıların inşasındaki gelişimin ortak çizgisini oluşturmaktadır. Kapı yerlerinin mutlak benzerliği, profil detayları ve kenar süslemelerin genel niteliği, aynı yöntemle bloklarla kaplama ve yapıcı ortaklık, **Harabe-Gilan'daki (Kiran) türbenin de mümtaz mimar Acemi İbn-Ebubekr tarafından yapıldığını tahmin etmeye imkan veriyor.**

Yapıcı çözüme, boyuta, kenarların biçimine ve sırların

ölçülü kullanımına bakılırsa, Harabe-Gilan'daki türbenin XII yüzyılın seksenli yıllarında yapıldığı ve Acemi İbn Ebubekr'in yaratıcılığında, Yusuf İbn Küseyr ve Mümine Hatun türbelerinin yapımı arasındaki yirmi yıllık bir aranın olmadığı tahmin edilebilir (12, c.90).

XII ve XIII yüzyıllarda Kiran Ortadoğu'da artık tanınmış bir şehir idi. Zekeriya el-Kazvini "Asar-ül Bilad" eserinde yazıyor: "Kiran – Türkler şehridir... El-Hazimi diyor: "bu-

rada gümüş madeni, zab (altın?) dışında tüm takıların battığı bir kaynak vardır" (13, s.297).

Eğer bu bilgiler gerçekten bizim Kiran'a aitse, o zaman bu bilgilerin hepsi birbirini destekliyor. Kiran'ın 20 km kuzeyindeki dağlarda gümüş madenleri bulunuyor ki, bu yer de Gümüşlü adlanır. Buradan birkaç kilometre yükseklikte olan yer maden suları ile zengindir. Kiran'ın 15 km batısında Darıdağ kaplıcası bulunuyor. Kentin adını (Kiran) ve konumunu tam yazan Yakut el-Hamevi'de (1179-1229) de değerli bilgiler mevcuttur (14, s.248-332). Kentin tarihini incelemek için erken ve en önemli Farsça kaynak, XIII yüzyılda anonim bir yazar tarafından yazılmış "Acayip ed Dünya" (Dünyanın harikaları) coğrafi eserdir. Bu eserde kale, yapıların tipleri ve kentte üretilen mallarla ilgili bilgiler mevcuttur (15, s.208).

1221 yılında Erdebil, Tebriz, Maraga ve Hoy'u işgal eden Moğollar Nahçıvan'a ulaştıktan sonra kenti tahrip, sakinlerini ise katletti. Kuşkusuz, **arkeolojik verilerin de gösterdiği gibi Moğollar aynı yıl Kiran'ı da darımağın etmişti**. O dönemde Ordubad ve Kiran Moğol askerlerin kampına dönüşmüştü. Kiran'a yakın bir yerde Moğol komutanın kampı yerleşiyordu. Moğol katliam ve

yağmasından sonra Kiran uzun bir süre eski konumunu kazanamadı. Sonraki yüzyıllarda Kiran kaynaklarda küçük bir şehir gibi anılmaktadır. Kiran yakınlarında, Kiran ahalisinin bir kısmının yerleştiği Aza kenti gelişmeye başladı. Bu nedenle de, Hamdullah Müstevfi Kazvini'nin (1281-1350) eserlerinde Azad (Aza – B.İ.) kenti ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır (16, s.17,89).

“Aza” etnik toponiminin bu bölgenin en eski adı olduğunu belirtmek gerekiyor. Bu ada daha M.Ö. VIII yüzyılda Urartu çivi yazıtlarında rastlanıyor. Daha sonra Farslar bu bölge ve kenti Azad, Ermeniler ise Azat olarak adlandırmıştır. Yerli halk kendi bölge, şehir, nehir ve köylerini “Aza” olarak adlandırmıştır ki, bu da aynı şekilde günümüze kadar gelebilmiştir.

Kaynakça

- 1.Пахомов Е.А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Вып. 2. Баку, 1938
2. Сейфаддини М.А. Монетное дело и денежное отношение в Азербайджане XII - XIV вв. том 1. Баку. 1978.
- 3.Фавстос Бузанд. История Армении. Пер. М.А.Геворгяна. Ереван. 1953 с.26
- 4.Моисей Хоренский. История Армении. Пер. Н.Ф.Эмина. СПб., 1893
- 5.Вардапет Гевонд. История халифов. СПб., 1862

6.Степанос Асохик. Всеобщая история. Пер. Н.Ф.Эмина, М., 1864

7.Киракос Гандзакети. История. Пер. А.А.Ханларяна. М., 1976

8.Кафесоглы И. Сельджукская империя в эпоху султана Мелик-шаха (на турецком языке). Стамбул. 1953.

9.Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225 гг.). Баку, 1978;

10.Мамедов Р.М. Очерк истории города Нахичевани. Баку, 1977.

11.Саламзаде А.В., Мамедзаде К.М. Памятники на Араксе. Баку, 1979

12.Доклады АН Азерб ССР. Баку «Элм» 1984. Том ХЛ.

13.Захария ал-Казвини. Китаб асар ал-Билад. Геттинген. 1848. (на арабском языке).

14.Якут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан. Пер. П.Жузе. Научный архив Института истории АН Азерб ССР. №504, том 4.

15.Миклухо-Маклай Н.Д. Аджаиб ад-Дуня. Ученые записки Института востоковедения. Том 9. М., -Л., 1954.

16.Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб. Научный архив Института истории АН Азерб ССР. Инв. №531.

